

Тема. Соціальні інститути.

1. Поняття соціального інституту.

2. Інституціоналізація як соціальний феномен.

3. Види і функції соціальних інститутів.

1. Поняття соціального інституту.

Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, такими, що відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій, соціальних груп.

Цій меті мають служити такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити міцну і стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов матеріального життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

Соціальний інститут (лат. *institutum* — організація, лад) — певним чином організована, стандартизована й узгоджена форма суспільних відносин, орієнтована на задоволення соціально значимих потреб..

Найзагальніше поняття «соціальний інститут» виражає ідею організованості, упорядкування суспільного життя. До вивчення цього феномену соціологія вдавалася з часу становлення її як науки. Так, **Г. Спенсер** вважав, що соціальні інститути (інституції) є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Еволюцію всієї регулятивної системи суспільства він поєднував з розумінням соціальних інститутів.

Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності, тлумачив їх як **«фабрики відтворення» соціальних відносин і зв'язків між людьми**. Нині це поняття широко вживається у вітчизняній і зарубіжній літературі і вказує на такі суттєві риси соціальних інститутів:

— соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і обмежують вчинки людей відповідно до суспільних інтересів;

— соціальні інститути охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання. Наприклад, інститут освіти реалізує свою діяльність щодо навчання, виховання, професійної підготовки через школи, університети та інші заклади.

Соціальні інститути, забезпечуючи відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: **за формою** — це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), **за змістом** — це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин).

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв.

Найпоширенішою є класифікація за критерієм цілей (змістових завдань) і сферою дії. У такому разі прийнято виокремлювати економічні, політичні, культурні та виховні, соціальні комплекси інститутів:

— економічні (власність, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу) — забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг;

— політичні (держава, органи державного управління, суд, прокуратура, армія, політичні організації, партії і т.д.) — пов'язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей;

— культурні та виховні (наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи) — сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів;

— соціальні — організовують добровільні об'єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки (родина, шлюб, дружба, соціальні мережі і т.д.).

Іноді можна знайти інші поділи, наприклад:

Інститути
1. Сімейно-шлюбні
2. Економічні
3. Політичні
4. Релігійні
5. Освітні

За критерієм **способу регулювання поведінки людей** у межах певних інститутів виділяють **формальні та неформальні** соціальні інститути.

Формальні соціальні інститути. Засновують свою діяльність на чітких принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), здійснюють управлінські й контрольні функції на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним і кримінальним). До таких інститутів належать держава, армія, школа тощо.

Неформальні соціальні інститути. Вони не мають чіткої нормативної бази, тобто взаємодія у межах цих інститутів не закріплена формально. Є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До них відносять різні культурні і соціальні об'єднання.

1. Інституціалізація як соціальний феномен.

Інституціалізація — процес виникнення і становлення соціальних інститутів як **ключових структурних елементів суспільства**.

Як і будь-який інший складний суспільний процес, інституціалізація є тривалою і поступовою. Для її здійснення необхідні такі умови:

1. Об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна. Її задоволення можливе тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування соціального інституту стає неактуальним, навіть гальмівним.

Відомий соціальний дослідник Г. Ленскі визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституціалізації:

- потреба комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт);
- потреба у виробництві продуктів і послуг;
- потреба у розподілі благ і привілеїв;

- потреба безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя;
- потреба у підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо);
- потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право).

Сучасне суспільство характеризується розростанням та ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може породжувати існування численних інститутів, з іншого — кожен інститут реалізує комплекс базових потреб щодо соціалізації індивідів, трансляції соціальних норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

2. Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища — системи цінностей, соціальних норм і правил.

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також всередині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами), ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними та односпрямованими. Наприклад, у межах інституту сім'ї подружня зрада, є порушенням інституціональних (нормативно встановлених) вимог. З цієї точки зору інституціоналізація — це прийняття індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, прийнятній поведінці.

3. Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Інституціоналізація є процесом, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціальна, а не приватна. Для її реалізації у суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Зміни у соціальній практиці можуть привести як до модифікації існуючих інститутів, так і до появи нових інституціональних форм. Так, криза адміністративно-командної системи започаткувала соціальні процеси і відносини, які спричинили докорінні суспільні зміни — появу нових соціальних інститутів господарювання, управління, парламентської демократії. У процесі інституціоналізації складаються основні структурні ознаки, що характеризують соціальні інститути в сучасному суспільстві. Вони мають універсальний характер і охоплюють:

- певну сферу діяльності та суспільних відносин;
- установи для організації спільної діяльності людей, уповноважених виконувати соціальні, організаційні, управлінські ролі та функції;
- норми і правила відносин між членами суспільства, що належать до сфери діяльності соціального інституту;
- систему санкцій за невиконання ролей, норм і стандартів поведінки;
- матеріальні засоби (громадські будинки, обладнання, фінанси тощо).

3. Функції соціальних інститутів.

Кожен соціальний інститут виконує як специфічну (притаманну тільки йому) функцію так і загальні (притаманні більшості соціальних інститутів). Основоположними і найбільш значущими серед загальних функцій є наступні:

— регулятивна функція — полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);

— функція відтворення, безперервності суспільних відносин — завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління; соціальні інститути існують у всіх суспільствах і є частиною звичаїв народу;

— інтегративна функція — полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;

— комунікативна функція — спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Перелічені функції притаманні кожному інституту. Сім'я — наочний приклад такої багатосторонньої функціональності.

Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, політичні та інші функції, які бувають **явними** та **латентними**.

Явні (формальні) функції зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству. До явних функцій інституту освіти можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію тощо. **Латентні** (приховані) функції є офіційно незаявленими, але насправді здійснюються. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана «соціальна селекція», що виявляється у закріпленні й досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства (наприклад при олігархічній системі правління функції політичних інститутів змішуються з функціями економічних і навпаки, що негативно впливає на ефективність їх діяльності в суспільстві).

Підтриманню функціональності соціального інституту сприяють:

— наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку людей;

— інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства;

— можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;

— наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту.

Якщо цих умов не дотримуватися, соціальні інститути стануть **дисфункціональними**, у їх роботі виникнуть збої, порушення, що може дестабілізувати суспільство.

Серед найпоширеніших **дисфункцій** виділяють:

— невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (нечіткість інституціональної діяльності);

— розмитість, невизначеність функцій, вироджування їх у символічні, неспрямовані на досягнення раціональних цілей;

— зниження авторитету соціального інституту в суспільстві;

— персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей, їх особистих рис.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституціональної кризи (дисфункції у діяльності основних

соціальних інститутів). Так, дисфункції політичних інститутів проявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, корумпованості. Простежується тенденція зниження авторитету і недовіра до основних інститутів державної влади. Також, дисфункція деяких економічних інститутів є причиною існування так званої «тіньової економіки», що виливається, хабарництво, крадіжки, зловживання і т. п.

Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституціональної системи є важливим індикатором стабільності суспільства.